

NUTQ TOVUSHLARINING UMUMIY TAVSIFI. UNLI VA UNDOSH TOVUSHLAR

Andijon davlat chet tillari instituti

Xorijiy til va adabiyoti fakulteti

Ingliz tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

Hamdullayeva Mahliyo.

Ilmiy rahbar: O'quv ishlari bo'yicha prorektor

Kurbanov Elbek Elmurodovich.

Annotatsiya: maqolada ona tili mashg'ulotlarida unli va undosh tovushlarni o'qitish orqali o'quvchilarda adabiy talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirish usullari, mashq turlari, tarkibi va mazmuni tahlil qilingan. Shuningdek, metodika sohasida mazkur yo'nalishda ilmiy tadqiqot olib borgan ayrim metodist olimlar fikriga qisman munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: fonetika, talaffuz, imlo, unli va undosh tovushlar, bo'g'in, urg'u, mashq, topshiriq.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВУКОВ РЕЧИ. ГЛАСНЫЕ И СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ

Андижанский государственный институт иностранных языков

Факультет иностранного языка и литературы

Студентка направления "Английский язык и литература"

Хамдуллаева Махлиё

Научный руководитель: Проректор по учебной работе

Курбанов Элбек Элмуродович

Аннотация: в статье проанализированы методы, виды упражнений, состав и содержание развития навыков литературного произношения у учащихся посредством обучения гласным и согласным звукам на занятиях по родному языку. Также частично выражено отношение к мнению некоторых ученых-методистов, проводивших научные исследования в этом направлении в области методики.

Ключевые слова: фонетика, произношение, орфография, гласные и согласные звуки, слог, ударение, упражнение, задание.

GENERAL DESCRIPTION OF SPEECH SOUNDS. VOWELS AND CONSONANTS

Andijan State Institute of Foreign Languages

Faculty of Foreign Language and Literature

Student of English Language and Literature

Hamdullaeva Mahliyo

Scientific supervisor: Vice-Rector for Academic Affairs

Kurbanov Elbek Elmurodovich

Abstract: The article analyzes methods, types of exercises, structure, and content for developing students' literary pronunciation skills through teaching vowels and consonants in native language lessons. Additionally, it partially addresses the views of some methodologist scholars who have conducted scientific research in this area of methodology.

Keywords: phonetics, pronunciation, spelling, vowels and consonants, syllable, stress, exercise, task.

Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilar "Talaffuz" va "Imlo" bo'limlarini o'rganish orqali talaffuz va imlo, nutq tovushlari va harflar, ayrim unli va undoshlar imlosi hamda talaffuzi bilan tanishib oladilar. Bugungi ona tili ta'limida katta muammolardan biri ham – talaffuz, adabiy talaffuzga o'rgatishdir. Bunga erishishning birdan bir yo'li unli tovushlari talaffuzi va imlosini o'quvchilarga zamonaviy usulda qunt bilan o'rgatish hisoblanadi. Har bir unli va undosh tovushning talaffuzi, imlo xususiyatlari o'rganilgach, tovushdosh (bir-biridan atigi bitta tovush bilan farqlanuvchi, turli xil ma'nolarga ega bo'lgan so'zlar tushuniladi) so'zlar hosil qilishga oid o'quv topshiriqlaridan unumli foydalansa bo'ladi. Chunonchi, unli tovushlar talaffuzi o'rganilgach, o'quvchilardan faqat bir unli bilan farqlanuvchi (mas, ber-bor-bur-bo'r-bir-bar) so'zlar hosil qilish, undosh tovushlar talaffuzi o'rganilgandan keyin esa bir undosh bilan farqlanuvchi so'zlarni ro'yxat qilish, ularning ma'nosini sharhlashni talab etadigan o'quv topshiriqlaridan unumli foydalanish mumkin. "Fonetika" bo'limini o'rganishda o'quv topshiriqlarining kattagina qismi o'quvchilarda adabiy talaffuz me'yorlarini shakllantirish va imlo savodxonligini oshirishga qaratiladi. Og'zaki nutq ham, yozma nutq ham o'z to'g'rilik me'yorlariga ega. Og'zaki nutqning me'yorlari talaffuz (lotincha orfoepiya) bilan belgilansa, yozma nutq me'yorlari imlo (lotincha orfografiya) bilan belgilanadi. To'g'ri talaffuz va imlo kishining madaniyati va savodxonligining birinchi belgisidir. Talaffuz me'yorlarimizda bosh asos talaffuzning yozuvga mumkin qadar yaqinligidir. Masalan: biz boryapmiz deb yozsak, bu so'zni shunga yaqin talaffuz etishimiz ham kerak. Bu so'zni borotti, borvotti deb aytish xato, noto'g'ri talaffuz sanaladi. Ona tili darsliklarida to'g'ri talaffuz va imlo me'yorlarini ko'nikma sifatida shakllantirish borasida ko'plab mashqlar, turli tushuntirishlar beriladi. Ammo nutqiy faoliyat davomida ayrim nutq tovushlarining adabiy talaffuzi va imlosini o'quvchiga o'rgatish qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaraveradi.

Nutq a'zolari tomonidan hosil qilingan nutq tovushlari dastlab ikki katta guruhga bo'linadi:

1. Unli tovushlar
2. Undosh tovushlar

Unli tovushlar artikulyatsiyasiga ko'ra undosh tovushlardan farq qiladi. Unlilar talaffuzida o'pkadan chiqadigan havo og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramaydi, nutq a'zolarining holati bir xil bo'ladi. Musiqiy ohanglarga ega bo'ladi. Bunday xususiyatlarni undoshlar talaffuzida kuzatib bo'lmaydi. Undosh tovushlar og'iz bo'shlig'ida hosil bo'ladi, o'pkadan keladigan havo turli to'siqlarga uchraydi, musiqaviy ohangga ega emas. Undoshlarda, asosan, shovqin ustun turadi, unlilarda esa ovoz. Har bir til o'ziga xos unlilar tizimiga ega. Tildagi unlilar tizimi vokalizm (lotincha unli, ovozli degan ma'noni bildiradi) deyiladi. Tilda unlilar o'zi alohida bir tizimni, paradigmani tashkil qiladi va fonetik paradigmaning bir mikrosistemasini tashkil etadi. Tilning ko'tarilish darajasi (yuqori, o'rta, quyi) va lablanish-lablanmaslik belgilari unli fonemalarning asosiy belgilari bo'lib, bu belgilar ularning sistema hosil qiluvchi belgilari sanaladi. Unlilarning tilning gorizontol holatiga ko'ra (old qator, o'rta qator, orqa qator) belgilari asosiy hisoblanmaydi. Chunki bu belgilar ularda nutqiy yondosh tovushlar ta'sirida o'zgarib turadi.

Masalan, [q] undoshi bilan qo'shnihilik munosabatida [a] unlisi til orqalik xossasiga ega bo'lsa, [k] undoshi qurshovida o'z holatini saqlaydi: qarg'a, qurbaqa, kamalak, katta, kassa, katastrof kabi.

Demak, chizmadan ko'rinib turganidek, unli fonemalar tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra uch pog'onali, lablanish belgisiga ko'ra ikki pog'onali sistemani hosil qiladi. Jadvalda berilganidek, unli fonemalar o'zaro o'xshash va farqli belgilari bilan ziddiyatni hosil qiladi. Masalan, [a] va [e] fonemalarining birlashtiruvchi (farqlanmaydigan) tomoni ularning lablanmaganligi bo'lsa, tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra [a] quyi keng, [e] o'rta keng fonema ekanligi bilan

ziddiyatni hosil qiladi. Demak, o‘zbek tilidagi unli fonemalarning oppozitsiyalari tilning ko‘tarilish darajasi va lablarning ishtiroki bilan belgilanadi. Qator belgisi (til oldi, til orqa) o‘zbek tili unlilari uchun fonologik farqlanish belgisi emas, chunki u yondosh undoshlarning ta’sirida o‘zgarishi mumkin.

Ushbu jadvalda ko‘rsatilganidek, unli fonemalar tilning oldinga, orqaga harakati ko‘rsatkichi belgisi bilan ham ziddiyat hosil qilgan. Ushbu holatda “oralik uchinchi” tabiatiga ega bo‘lgan til o‘rta yoki aralash qator unlilari mavjudki, ularning talaffuzida tilning “bel”i va uchi bir oz yuqori ko‘tariladi va tilning o‘zi yassi holatda bo‘ladi.

Bunday aralash qator unlilar ingliz tiliga xos: [ə] [ɜ:]. Rus tilidagi [ы] va [а] unlilarining artikulyatsiyasi ham aralash qator unlilariga yaqindir. O‘zbek tilidagi [i], [e], [a] rus tilidagi [u], [ə], ingliz tilidagi [i], [e], [ж] unlilari til oldi unlilari sanalsa, o‘zbek tilidagi [o], [o‘], [u], rus tilidagi [o], [y] va ingliz tilidagi [u], [ʌ] orqa qator unlilari hisoblanadi. O‘zbek tilida bo‘lgani kabi rus tilida ham lablarning ishtirokiga ko‘ra, tilning ko‘tarilish darajasiga ko‘ra unlilar ziddiyat hosil qiladi. Chunonchi, [i], [e] unlilari “lablanmagan, til oldi” belgilari bilan “lablangan, til orqa” [u], [o] unlilariga qarama-qarshi qo‘yiladi. Bu unlilarning yana o‘zi ichki ziddiyatda turadi, ya’ni [i], [u] tilning ko‘tarilish darajasiga ko‘ra yuqori (yopiq) unli sanalsa, [e], [o] o‘rta (yarim yopiq yoki ochiq) unli sanaladi. Unli fonemalar nutqda ayrim hollarda cho‘ziq, ayrim holda qisqa, qattiq va yumshoq talaffuz qilinadi. Turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lgan turkman tilida cho‘ziq va qisqa unlilar ko‘p uchraydi. Turkman tilida cho‘ziq va qisqa unlilarning har qaysisi mustaqil fonema bo‘lib, ular so‘z ma’nolarini ajratib boradi: at (aat – nom, ism) – at (at - ot), ot (oot - olov)- ot (ot – o‘t , giyoh. O‘zbek tilida esa so‘zlarni ajratib beruvchi maxsus cho‘ziq unli fonemalar mavjud emas. Ammo o‘zbek tili tarkibiga kirgan da’vo, va’da, ra’no kabi so‘zlarda “ayn” tovushdan oldin kelgan unlilar cho‘ziq talaffuz qilinadi yoki yopiq bo‘g‘inli til, bir, qiziq kabi so‘zlarda [i]

fonemasi nutqda qisqa talaffuz etiladi: til, bir qiliq kabi. Rus tilida urg‘u tushgan unli cho‘ziq talaffuz qilinadi: parta, doska, direktor.

Undosh fonemalar tasnifi. O‘zbek tilida 25 ta undosh bo‘lib, ularni farqlovchi asosiy belgilar quyidagilar sanaladi: a) hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra; b) hosil bo‘lish usuliga ko‘ra; d) ovoz va shovqin ishtirokiga ko‘ra. Undosh tovushlarning hosil bo‘lishida bo‘g‘iz bo‘shlig‘i, og‘iz bo‘shlig‘i va til muhim ahamiyatga ega. O‘pkadan chiqadigan havo xuddi mana shu joylarda turli xil to‘siqlarga duch keladi. Undoshlar hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra:

1. Lab undoshlari:

a) lab-lab undoshlari: b, p, m, v;

b) lab–Tish undoshi: f.

2. Til undoshlari:

a) til oldi: d, t, z, s, sh, j (dj), ch, n, l, r;

b) til o‘rta: y; d) sayoz til orqa: k, g, ng;

e) chuqur til orqa: q, x, g‘.

3. Bo‘g‘iz undoshi – h tovushlariga bo‘linadi. Hosil bo‘lish usuliga ko‘ra esa undoshlar quyidagi kichik guruhlariga bo‘linadi:

1. Portlovchilar: b, p, d, t, k, g, q;

2. Sirg‘aluvchilar: v, f, z, s, y, l, sh, g‘, x, h, j;

3. Titroq: r;

4. Qorishiq(portlovchi)lar: dj, ch;

5. Yon: l

6. Burun (sonor-portlovchilar): n, m, ng.

Undosh tovushlar ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra ikki guruhga ajraladi :

1. Jaranglilar: b, v, g, d, z, j, dj, y, g‘, m, n, ng, l, r;

2. Jarangsizlar: p, f, k, t, s, ch, sh, q, x, h.

Undosh tovushlar akustik jihatdan shovqinli va sonor tovushlarga ham bo‘linadi. Shovqinli undosh tovushlar talaffuz qilinganda shovqin ovozga nisbatan kuchli bo‘ladi: b, f, g, h, x, p kabi. Sonor tovushlarda esa ovoz kuchli bo‘ladi: m, n, ng, l, r kabi. Undosh fonemalar ham boshqa sath birliklarida bo‘lgani kabi turli ziddiyatlarda turadi. Jumladan 8 ta undosh fonema “jarangli – jarangsizlik” belgisi bilan korrelyativ (ziddiyatda turgan fonemalarning birida bor, ammo ikkinchisida mavjud bo‘lmagan belgi) munosabatga kirishadi. Ular quyidagilar: [b]-[p], [d]-[t], [k]-[g], [s]-[z], [j]-[ch], [dj]-[sh], [g’]-[q], [v]-[f]. Yuqorida ko‘rsatilgan tasnif asosida undosh fonemalar hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra quyidagi binar ziddiyatli munosabatlarga kirisha oladi: a) “lab-lab – til oldi”: [p]-[t]; [m]-[n]; [v]-[z]; [v]-[r].... b) “lab-lab – til o‘rta”: [b]-[y]; [v]-[y]; d) “lab-lab – til orqa”: [p]-[k]; [b]-[k]; [m]-[x]; [v]-[g]; e) “lab-lab – bo‘g‘iz”: [p]-[h]; [v]-[h]; f) “til oldi-til orqa”: [t]-[k]; [t]-[q]; [d]-[g]; [s]-[x]; [z]-[g]; [n]-[g]. Hosil bo‘lish usuliga ko‘ra undosh fonemalar quyidagi ziddiyatli munosabatlarda bo‘ladi:

a) “portlovchi – sirg‘aluvchi”: [p]-[f]; [b]-[v]; [t]-[s]; [d]-[z]; [t]-[sh]; [k]-[x]...
b) “portlovchi – affrikat (qorishiq)”: [t]-[ch]; [d]-[dj]; d) “sirg‘aluvchi - affrikat”: [sh]-[ch]; [j]-[dj]; Demak, o‘zbek tilida undosh fonemalarning soni ko‘pligi tufayli oppozitsiyalar ham anchadir. Unli fonemalar esa bir belgi asosida uch (tor unlilar, o‘rta unlilar, keng unlilar) va ikki a‘zoli ziddiyatni (lablangan va lablanmagan unlilar), ikki belgi (“tilning ko‘tarilish darajasi va lablangan - lablanmaganlik”) asosida olti a‘zoli ziddiyatni hosil qiladi. Bunday xususiyatlar rus, ingliz, nemis, fransuz kabi qator tillar uchun ham xos.

So‘zning tovush tomonini tasavvur qilish so‘zlarni talaffuzda farqlash, ayrim so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish va qo‘llash uchun zarur. O‘qituvchi boshlang‘ich sinflarda o‘qitiladigan barcha fanlarga oid darslarda so‘zni aniq va to‘g‘ri talaffuz qilish ustida doimiy ishlab boradi, shu maqsadda ko‘pincha so‘zni tovush tomondan tahlil qilishdan foydalanadi. Maktab dasturiga muvofiq, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari fonetik-grafik ko‘nikmalar tizimini hosil qiladilar: tovushlar va

harflar, unli va undosh tovushlar, jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar, jufti yo‘q jarangli va jufti yo‘q jarangsiz undoshlar; so‘zni bo‘g‘inlarga bo‘lish, urg‘uli bo‘g‘inni talaffuzga ko‘ra amaliy farqlash ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Bolalar maktabga kelgunga qadar ham nutqning tovush qurilishini amaliy o‘zlashtiradilar, ammo ular maxsus o‘qigunlariga qadar so‘zni bo‘g‘inlarga bo‘lishni, so‘zdagi tovushlarni izchil talaffuz qilishni bilmaydilar. 5-sinf o‘quvchilarida so‘zni to‘g‘ri talaffuz qilish, bo‘g‘inlarga bo‘lish, undagi har bir tovushni tartibi bilan aniq aytish ko‘nikmasini shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash, o‘z navbatida, analiz, sintez, taqqoslash, guruhlash kabi aqliy mashqlarni bilib olishga, shuningdek, tovushlarning tabiati, so‘z tarkibida bir-biriga ta’siri kabi ayrim elementar bilimlarni o‘zlashtirishga imkon beradi. 5-sinfda fonetika va grafikani o‘rganishga katta o‘rin beriladi, chunki o‘quvchilar o‘qish va yozish jarayonini shu sinfda egallaydilar. Bu bilimlar keyingi sinflarda mustahkamlanadi, takomillashtiriladi.[2;56] Maktab ona tili darsliklarini tuzishda orfoepiyaga doir o‘quv materiallarini berishda muallif aholi hududiy talaffuzining tilga ta’sirini inobatga olishlari lozim. Darslik va dastur yaratishda orfoepik nuqtai nazaridan har bir hududning talaffuzidagi muammolar e’tiborga olinishi lozim. Talaffuzning imloga va aksincha yozuvning og‘zaki nutqqa ta’siri bo‘lishi tabiiy. Talaffuzdagi har xillikka sabab, sheva bo‘lsa adabiy talaffuzni shakllantirishning samarali yo‘li – fonetik mashqlar ustida ishlashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi (Darslik) – T., “Nodirabegim”, 2020. 256 b.
2. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek tili (Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – B. 127-128.
3. Abuzalova M, Yo‘ldosheva D. Tilshunoslikka kirish. – T., 2005.
4. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. – T., 1996.
5. Axmanova O.S. Fonologiya. – M., 1954.